

Császár Imre

Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson

Termelőszövetkezeti program Magyarországon

A magyar mezőgazdaság sokat vitatott időszakának, a 1948 és 1962 között történt kollektivizálásnak, egy hajdúsági városban történt megvalósulását próbálom bemutatni. Legfontosabb jellemzőivel, esetleg az országos mintától való eltéréseivel is. Az időpont a szövetkezeti hullám utolsó, 1958–62 közötti időszaka. Több mint ötven év távlatából egyre kevesebb riportalannal van lehetőség interjút készíteni. Ezek egyébként írásom vázát jelentik. Így az adott lehetőségeket igyekszem minél jobban felhasználni, hogy a lehető legtöbb személyes visszaemlékezés maradjon fent.

A magyar szövetkezeti program hivatalos kezdetét Rákosi Mátyás 1948-as beszéde jelentette.

„Kecskeméten volt Rákosinak egy nagy beszéde, én is ott voltam, külön vonat indult Nádudvarról is. Homályosan, zsiványan beszélt Rákosi, falun is meg kell teremteni, a nagyüzemeket, az elkövetkező években a vidéken át kell vinni a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a kollektivizálást, önkéntes alapon, nem erőszakolva, a termelés ne essen vissza. A valóságban az átszervezés erőszakos volt, vidéken nem tartották be a fokozatosság elvét, a másik pedig az átszervezéshez nem társítottak pénzt. Valamit adtak a szövetkezeteknek, amik létrejöttek, de a termelés beindításához a nagyüzemben, ez a dotáció nem volt elég. Az állami gazdaságokkal együtt, 53-ban, mire jött a Nagy Imre program, akkorára 25–30%-a volt a termőterületnek átszervezve. Ennek a területnek egyharmada állami gazdaság, kétharmada tsz kezelésében volt. Mind alacsony szinten gazdálkodott. Ezt a korszakot úgy szoktam mondani, teljesen sikertelen, nem nőtt a termelés, nem emelkedtek a terméshozamok, nem nőtt az állatállomány, stagnálás, vagy inkább a visszaesés volt a jellemző”¹

Az első lépések már 1948 nyarán megtörténtek, majd 1949-től megindult a nagyléptékű szövetkezetesítés. A földosztás során a sok kis apró parcella létrehozása előre vetítette a szövetkezetek alakításának irányát. A mezőgazdaságból megindult az emberek százezreinek az elvándorlása az iparba.

Az újonnan megalapított szövetkezetekben többségében szegény, a földosztás során területhez jutott, családok alkották a tagságot. Akik nem rendelkeztek

1 Szabó István (Nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke 1952–1990) interjú. Készítette: Császár Imre, Nádudvar, 2007.

önálló termelési tapasztalattal, mivel annak idején az uradalmakban ill. a gazdák birtokain, általában csak részfeladatokkal voltak megbízva, pl. szántás, kapálás, betakarítás, melyeket ugyan külön-külön el tudtak végezni, de ezeket megszervezni, irányítani általában nem sikerült teljesen. Ennek az eredménye, hogy az ötvenes évek közepére a parlagterületek nagysága meghaladott minden eddigit.

„Én voltam Nagy Imrénél is 1952-be vagy 1953-ba is, közellátás veszélyeztetése miatt vádat ellenem az ügyészség. Elmentem Nagy Imréhez, ő volt a begyűjtési miniszter, akkor láttam közléről, akkor beszéltem vele. Kis öreg, úriember volt. Azt mondta nekem: Idefigyeljen Szabó! Amit maga csinált, az nem hiba, hanem bűn. Tudja maga, hogy a 30-as 40-es, években a Szovjetunióban kolhoz elnököket akasztottak fel a közellátás veszélyeztetése miatt?”²

Az állami tartalék földeken létrehozott állami gazdaságok létszáma 1954-re tetőzött, és mintegy 1,1 millió hektáron gazdálkodtak. Mintagazdaságoknak szánták őket, de a valóságban nem tudtak se többet, se jobb minőségben termelni, mint a tsz-ek.

Nagy Imre kormányra kerülése, 1953 után lehetőséget biztosítottak a tagok számára, hogy az 1949-től erőszakosan szervezett termelőszövetkezetekből kilépessenek, ennek hatására a tagság fele pár hét alatt kilépett. A parasztság terhei átmenetileg csökkentek valamelyest, a piac megélénkült.

Ehhez olyan intézkedések kellettek, mint a beadási kötelezettség mértékének csökkentése, a beadási hátralék miatti büntetések eltörlése. A gazdálkodóknak megengedték, hogy 25 kh-ig földet béreljenek. Az állami tartalékföldek megmunkálását szorgalmazta a kormányzat, többféle kedvezményt kaptak, vetőmag és egyéb kölcsönökre számíthattak azok, akik ezekből a földterületekből béreltek. 1955. márciusában változás történt, Nagy Imrét leváltották, az új miniszterelnök Hegedűs András lett.

1956. július 18-án a kormány ülésen elfogadták a következő időszakra vonatkozó öt éves tervet, melyben nagy hangsúlyt fektettek a nehéziparra, normarendezéseket próbáltak végrehajtani, megpróbálták ezzel javítani a helyzetet. Új lendületet akartak vinni a szövetkezeti mozgalmába, ám az ország már nem volt abban a helyzetben, hogy ezt a gazdaságpolitikai fordulatot maradéktalanul tudja teljesíteni. „1956 nyarán a Petőfi Körben, továbbá egyéb fórumokon is szenvedélyesen ostromozták a kollektivizálás módszereit, s az önkéntes, a fokozatosságot érvényesítő szövetkezetszervezés megoldására terjesztettek elő javaslatokat. Sok tekintetben felélesztették az 1953–54-ben erre irányuló törekvéseket.”³ Már 1956 szeptemberében be kellett látni, hogy tarthatatlanok az irányszámok. A társadalmi elégedetlenség elérte a robbanásponjtját, és saját kezébe vette a megoldás lehetőségét. Kitört a forradalom, mely a szövetkezetekben is érezte a hatását.

2 Szabó István interjú Készítette: Császár Imre, Nádudvar, 2005.

3 Romány Pál: *Magyarország agrártörténete agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda Kiadó, Bp. 1996. 496.

A következőkben a Nádudvari Vörös Csillag Tsz-en keresztül szeretném emléktetni 1956. október utolsó napjait. *„A községben alakult forradalmi bizottság tizenvalahány taggal. A négy szövetkezetből három feloszlott. De úgy oszlott fel, hogy a mobilizálható eszközöket széjjelhordták. Mi nagyon nehéz helyzetbe kerültünk. Itt is voltak kiabálások, hogy oszoljunk fel. Összehívtam a közgyűlést. Délután ötkor ott tartottunk, ahol reggel kilenckor. Mindenki kiabált, én azon a napon lemondtam vagy háromszor, a közgyűlés egyszer sem fogadta el. Abban állapodtunk meg, hogy leszavaztassuk a tagságot. [...] Aztán lecsillapodtak, végül 90-en léptek ki, 900 kh-at vittek ki.”*⁴

A forradalmat ugyan leverték, ám számtalan eredményt hozott, nem lehetett mindent onnan folytatni, ahol október 23-án abbamaradt. A gazdaság kilátástalan helyzete bebizonyította, hogy a szovjet modell elvtelen lemásolása a magyar viszonyokra nem alkalmas. Az MSZMP még 1956 végén kijelentette. „Az Ideiglenes Központi Bizottság azt tartja, hogy a kormánynak az illetékes állami szervek és a legjobb gazdasági szakemberek bevonásával, mielőbb ki kell dolgozni az új gazdaságpolitikát. E gazdaságpolitikának minden tekintetben gazdasági adottságainkon és sajátosságainkon kell épülnie.”⁵

Változások történtek, melyek pozitívan érintették a mezőgazdaságot. A kormány megszüntette a kötelező beszolgáltatási rendszert, átmenetileg megszűntek a tagosítások, ígéretet tettek az árak korrekciójára. A kormány 1956. november 27-én felhívással fordult a parasztsághoz, „amelyben elítélte az 1948 utáni agrárpolitikát, a szövetkezetek erőszakos létesítését, egyúttal megígérte a mezőgazdasági termelés biztonságát, s az ágazat fejlesztését. A felhívás a parasztságra bízta a gazdálkodás formáit azzal, hogy szabadon választhatják azt meg. Ígéretet tett a megmaradt szövetkezetek támogatására is.”⁶ Az államnak el kellett ismerni a tagok tulajdonjogát a szövetkezetbe vitt földek fölött, és ún. földjáraadékokat kellett fizetni

*„A földjáraadék értéke nem igazán változott. Aranykoronánként 16 Ft-ot fizetünk. A szövetkezeteknek a földjáraadékokat akkor is ki kellett fizetni, ha hiány volt.”*⁷

A megalakuló kormány ekkor még azt kommunikálta, hogy a szövetkezetek kiterjesztése nem időszerű, évtizedek alatt sikerülhet csak a mezőgazdaság átalakítására.

Ám az események másként alakultak, 1958–59 telén ismét megindult a szám szerint harmadik nagy szövetkezetalapítási hullám. Nagy elmaradás mutatkozott Magyarországon ebben a tekintetben. A KGST országokban ekkor a kollektivizálás folyamata már lényegesen előrehaladottabb állapotban volt. A magyar párt-

4 Szabó István interjú. Készítette: Csíszár Imre, Nádudvar, 2005.

5 Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1988. 55.

6 Gunst Péter i. m.: 47.

7 Szabó István interjú.

vezetésnek eredményeket kellett felmutatni, ráadásul a forradalom utáni Magyarországon ez roppant kényes területnek számított. „Amikor 1959-ben eldöntötte a párt meg a kormány át kell szervezni a mezőgazdaságot. 1959-ben két hét alatt 11 ezer holdat osztottak hozzánk. A maszek gazdaság 90%-át jelentette ez, 10%-a a másik szövetkezetbe. Egyesülés nélkül az ország legnagyobb szövetkezte lettünk. Nagyobb lettünk, mint a ceglédi Sztálin, a kabai Szovjet–Magyar Barátsági. Volt abban az időben egy olyan szemlélet is, hogy minél nagyobb, annál szocialistább.”⁸ A korszak agrárminisztere, Dögei Imre a szovjet minta pontos, hűséges lemásolását szerette volna a magyarországi kollektivizálás véghezvitelénél. Ellenben Fehér Lajos, a párt gazdasági szakembere és csoportja a helyi viszonyok minél jobban szem előtt tartását szorgalmazta. Kettőjük vitáját Dögei 1960-as menesztése oldotta meg végleg.

Lázár György úgy nyilatkozott 1959 márciusában a szocializmus építésének nagy gyorsításáról, hogy „saját lehetőségeink megnövekedése és a gazdasági együttműködés a testvéri országokkal lehetővé teszi, hogy gyorsabban szüntessük meg azt a viszonylagos elmaradást, amely a szocialista fejlődésünkben a régebbi hibák és az ellenforradalom miatt keletkezett”.⁹

A szövetkezeti programon dolgozott egy elméleti szakemberekből álló társaság, akik a SZÖVOSZ (Szövetkezetek Országos Szövetsége) keretében kezdték a munkájukat, még 1954–55-ben. Ez a csoport a Szövetkezetelméleti Bizottság néven, Erdei Ferenc vezetésével működött. Több régi tsz vezetője is részt vett a munkálatokban. Vitákat rendeztek a tsz-mozgalom irányáról, jövőjéről. „Miben különböznek a magyar szövetkezetek a nyugati országok bizonyos típusú szövetkezeteitől, a vállalatszerűség itt is kitűzhető cél-e, hogyan őrizhetnek meg a szövetkezetek olyan pozitív hagyományokat, hogy nem egyszerűen kereskednek – most az áfészekről van szó hanem integrálják a magántermelők bizonyos típusú tevékenységeit.”¹⁰

A tsz-ek megszervezéséhez megvalósítási tervet dolgoztak ki. Az eddigi tapasztalatokból leszűrtek, hogy az ország különböző területei különböző módon reagálnak a tsz-ekre, ennek sok összetevője van. Első terület a Dunántúl, melynek fontos jellemzője, hogy főleg volt uradalmi majorságok találhatóak ezen a vidéken.

Az ország keleti felét második lépésben akarták szövetkezesíteni. Ez főleg a Tiszántúl térségét jelenti. Itt nagy lélekszámú községek, mezővárosok találhatóak hatalmas külterülettel. Nagy létszámban éltek itt nagygazdaságok cselédei, akikre úgy gondoltak a pártvezetésben, hogy biztosan számíthatnak. Nem így

8 Szabó István interjú.

9 Lázár György: *Gazdasági fejlődésünk meggyorsításának 1959. évi feladatairól*. Társadalmi Szemle 1959. május. 52.

10 Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Kossuth Kiadó, Bp. 2004. 243.

történt, a cselédség gazdasági súlya nem volt meghatározó, és a még az 50-es évek elején létrehozott tsz-ek emléke is elevenen élt.

A harmadik nagy terület a Duna–Tisza köze. Jellemzője a város és tanyavilág szimbiózisa. Főleg kertészeti növénytermesztéssel és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak. A speciális adottságokat figyelembe vevő szervezeti egységet dolgoztak ki erre a területre. Ezzel lettek az ún. szakszövetkezetek, ahol speciális növényi kultúrákat termesztettek, nagy szakmai hozzáadott értékkel.

A negyedik régió, Észak Magyarország. Itt a mezőgazdaságot főleg a történelmi borvidékek jelentik. „Az MSZMP Politikai Bizottsága (elnöksége) elé 1960 őszén olyan javaslatot terjesztettek a párt közgazdasági ügyekkel foglalkozó osztályáról, hogy ennek a régiónak hegyvidégeit, nehezen művelhető területeit hagyják ki a kollektivizálásból, illetve csak társulásokat, egyszerű szövetkezetek hozzanak ott létre.”¹¹ Ezt az elképzelést többé-kevésbé alkalmazták is. A szőlőművelés olyan speciális munkaigényű folyamat, melyet nem lehet gazdaságosan nagyüzemi keretek között művelni. Ezen területek csak szőlőtermesztésre alkalmasak, szántóföldi növénytermesztést, ill. takarmánytermelést jó eredménnyel nem lehet végezni. Az állam úgy próbálta kontrollálni a bortermelést, hogy állami gazdaságokat hozott létre, mely felvásárolta a szőlőfürtöket, lepálinkozta és értékesítette a bort.

A szövetkezetesítés programja elérte a kitűzött tervet. „Németh Károly földművelésügyi miniszter 1962-ben az MSZMP VIII. kongresszusán már úgy értékelte a tsz szervezés folyamatát, miszerint ez az önkéntesség alapján ment végbe.”¹² Ezzel lehet vitatkozni, bár a magyar társadalom minimális ellenállást fejtett ki 58-tól. Ám az azt megelőző, majd 10 év olyan nyomot hagyott az emberekben, hogy már nem kellett ütni, elég volt csak emlékeztetni az embereket arra, amit átéltek ők és családtagjaik.

Hajdúnánás város népessége és gazdasága

Hajdúnánásra csak úgy, mint a többi hajdúvárosra, sajátos birtokstruktúra jellemző, mivel itt a klasszikus értelemben nincs nagybirtok. Így hiányzik sok olyan intézmény, ami a nagybirtok velejárója pl. uradalom, gazdatiszt stb. Ezekből következőleg a második világháborút követő földosztás sem jelenti az eddigi tulajdonviszonyok, illetve földbirtokarányok gyökeres átalakulását. Éppen ezért az erőszakos szövetkezetszervezés gyorsan eléri a középbirtokos réteget, a város területén élő nagygazdák ekkorra már nagyobb részben elhagyták a várost, olykor még az országot is. A város gazdasági erejét adó gazdák, cséplőgép tulajdonosok hirtelen a rettegett kuláklistákon találják magukat. Kiszolgáltatottan az új

11 Gunst P.: i. m. 370.

12 Kaposi Zoltán i. m. 382.

hatalmat helyi szinten megtestesítő verőlegények kényére-kedvére. A sok értelmetlen és betarthatatlan előírás túl, az emberi méltóságot semmibe vevő „új világ” sokakat sodort kilátástalan helyzetbe. Országos tekintetben is kiemelkedő számú és szomorú eredménye az emberek szisztematikus tönkretételének az a sok öngyilkosságra hajszolt ember, akiknek csak egy bűne volt, hogy emberhez méltó életet akartak élni. Se több, se kevesebb.

A közel húszezer fős város lakossága az 1949-es népszámlálási adatokhoz képest folyamatosan csökkenő tendenciát mutat.

Az 1960-as évek elején a város lakóinak korösszetétele az országos adatokkal megegyező arányokat mutat.

A kereső népesség megoszlása 1963-ban Hajdúnánáson¹³

58,6%	Mezőgazdaságban
10,5%	Iparban
7,6%	Építőiparban
3,8%	Kereskedelemben
1,4%	Közlekedésben
18%	Egyéb

A város legnagyobb ipari üzeme a Szellőző Művek, mely légtechnikai berendezéseket gyárt. Ezen kívül működik a városban három kisipari szövetkezet, egy ruhaipari, egy Fém és Faipari Ktsz, illetve egy Szalmaipari Ktsz, mely a városban nagy hagyománnyal rendelkező szalmafeldolgozó ipar hagyományait folytatja.

A városban működik egy, a századfordulón Csiha Győző által alapított nagy kapacitású malom

Fontos még megemlíteni a város területén működő téglagyárat, mely nagy múlttal rendelkezik. Az NV (nánási vályogtégla) emblémával ellátott téglák a megye más városaiban is fellelhetők még napjainkban is. A város mezőgazdaságilag hasznosítható területe megközelítőleg negyvenötezer hold nagyságú. A városban működő szövetkezet kezelésében van a szántóterület több mint kilencven százaléka 1962-ben.

Termelőszövetkezeti mozgalom Hajdúnánáson

A város történetének első jelentős szövetkezetének alapítása 1949. december 21-ére esett, időpont egyben a nevét is adta a megalakult szövetkezetnek. A dátum nem véletlen, Sztálin születésnapja előtt kívántak tisztelegni. Nem kis szerepe volt az alapításban a város polgármesterének, Oláh Imrének, aki ezt megelőzően

13 *Hajdúnánás története.* (Szerk.: Rác István) Alföldi Nyomda, Debrecen, 1973. 82.

Nádudvaron, cipésként kereste kenyerét, majd a kommunista mozgalomba bekapcsolódván Hajdúnánásra került, és meg sem állt a polgármesterségig. „Az alapításban 17 személy vett részt. Mindenképpen meg kell említeni, hogy ebből a 17 személyből 15 fő újjgazda volt, akik a 45-ös földosztáson kaptak földet.”¹⁴

A szövetkezetbe vitt földterület több mint kétszáz hold, ami több kis parcellára tagolódott. A szövetkezetbe belépett tagokról általában elmondható, hogy a termeléshez szükséges eszközök és állatállomány igencsak szűkösen állt rendelkezésre. Ezen gondokat pedig csak fokozta az, hogy se termelési tapasztalatokkal nem rendelkezett a tagság jelentős része, se agrárszakember nem vett részt a szövetkezet irányításában.

Az idénymunkák végzésében a szövetkezetnek nagy segítségre volt a hajdúnánási gépállomás, amely a környező települések szövetkezeteit is ellátta a szükséges erőgépekkel. Fontos megemlíteni a gépállomások létrehozását. 1948-tól folyamatosan jöttek létre, kezdetben a kulákoktól, ill. uradalmakból elvett gépek alkották. A gépállomás fontos és hathatós fegyvernek minősült, ugyanis a gépállomásokon összpontosult a mezőgazdasági eszközök többsége. Az újalapítású szövetkezetek csak minimális eszközökkel rendelkeztek. Ezért nem volt mindegy, hogy a gépállomás hogyan rangsorolta a beérkezett igényeket. Mivel a nagy kampány jellegű munkák egyszerre jelentkeztek minden szövetkezetben, így csak egy-két nap, esetleg egy hetes csúszás is sok kiesést jelenthetett. A gépállomások alkalmazottai is csak kis százalékban voltak szakképzettek. Néhány hetes traktoros iskolákkal igyekeztek pótolni az ismeretek hiányát, ahol a tanulók, esetenként lányok is elsajátíthatták ennek a mesterségnek a legalapvetőbb fogásait.

A megalakult szövetkezetek kérésére, gazdaságuk racionalizálása indokával részleges tagosításra került sor a középparasztág rovására, melynek eredményeképpen a szövetkezet földjeit a határ magasabb aranykorona értékű (jobb minőségű) területein, nagyobb táblákban mérték ki. A tulajdonosoknak pedig a határ lehetőleg legtávolabbi részeiben több darabban adták vissza (olyan esetekre is voltak példák, hogy több tíz részben kerültek újra kimérésre, mely lehetetlenné tette ezen földterületek gazdaságos megművelését, de a beszolgáltatási kényszer nem csökkent), sőt többet követeltek. Ezzel is a formálódó szövetkezetek irányába igyekeztek terelni a gazdatársadalmat, mely egyelőre csak részleges sikereket hozott a hatalom számára. Az adott területeken akár már több generáció óta gazdálkodó lakosok hallani sem akartak a közösről. A Szovjetunióban működő közös gazdálkodásról hallomásból, katonacimboráktól volt információjuk, de elképzelhetetlennek tartották, hogy ez velük is megtörténhet. Az első szövetkezetek előszeretettel telepedtek a már említett nagygazdák tanyaközpontjaiba, mintegy jelezve azt, hogy ez a folyamat visszafordíthatatlan. Olykor a lakóingatlanokat is használatba vettek, demonstrálva ezzel is hatalmukat. Napirenden volt

14 Draviczy Imre: *Élet a hajdúnánási tanyákon*. Helytörténeti tanulmány, Hajdúnánás, Móricz Pál Városi Könyvtár Helytörténeti gyűjtemény, 95.

magángazdasági épületek kisajátítása is, esetenként az építőanyag hiányra hivatkozva le is bontották őket. A szövetkezet épített belőle valamilyen épületet, esetleg soha nem használták fel semmire, hagyták elpusztulni, ilyen módon is jelezni kívánták az új viszonyokat. Azt, hogy mindent megtehetnek. Sokak emlékében a nagy tanyabontások időszaka ez, amikor is próbálták elpusztítani mindazt, amit a tanya jelentett. A tanya nem egyszerűen csak gazdálkodási egység, hanem egy életforma, annak minden velejárójával, külön világával, értékrendjével. Visszatérve a December 21 szövetkezetre, a termelés a tagosítás után is csak akadozva folyt, melyért nemcsak a tagság okolható, a szövetkezetet körülvevő politikai helyzet sem kedvezett a kibontakozásnak. A központilag kialakított gazdálkodási forma, a szabott árak nem tették lehetővé a szövetkezetek fejlődését sem, nem beszélve a magángazdálkodókról.

A párt kiemelt feladatának tartotta azt, hogy az elnök személye számára mindig megfelelő legyen. A vezetők esetében három dolog volt a fontos:

„Tudja szidni és szapulni a múltat, vakon teljesítse azt, amit mondanak neki, és soha ne legyen valamiről önálló véleménye, vagy ha mégis, ezt ne mondja ki!”¹⁵ E három tétel teljesítése már elég volt az elfogadhatósághoz. A szövetkezet elnökei gyorsan váltották egymást, kit a tagság elégedetlensége, mivel nem javultak az életkörülményeik, kit a párt bizalmának elvesztése késztetett távozásra.

A szovjet mintákat hűségesen követő tanácsadók elképzelésének megfelelően a tsz területén elhelyezkedő őslegelő egy részét feltörték, és rizst vetettek bele, hatalmas anyagi ráfordítással, melyhez az államtól vissza nem térítendő támogatást kapott a szövetkezet. Eközben a gazdák a beszolgáltatási kényszer közepette a vetőmagot is csak alig tudták kigazdálkodni. A folyamatos félelem és kiszolgáltatottság érzése bizalmatlanságot szült minden szinten.

1954-től elindult a tervszerű állattenyésztés. Baromfi, sertés és szarvasmarha ólakat építettek.

Az 1956-os év eseményei helyi szinten is jelentkeztek. „Az akkori tsz-elnököt, Pálóczi Sándort megverték, és a szó szoros értelmében elzavarták.”¹⁶ Itt mindenképpen meg kell állni egy pillanatra. Ugyanis az adatok bizonyítják, hogy a szövetkezetek nagyarányú felbomlása nemcsak a forradalom hatására ment végbe, hanem már azt megelőzve is. „E leegyszerűsítő felfogást elsősorban a bomlási folyamat menete cáfolja meg. A bomlás már 1956 nyarán, tehát jóval az ellenforradalom kitörése előtt megkezdődött.”¹⁷ A kormányzat próbált lépések tenni ezen folyamat megállítására. Ilyen intézkedések voltak pl. „feloldottak számos

¹⁵ Uo. 96.

¹⁶ Draviczky i. m. 96.

¹⁷ Simon Péter: *Termelőszövetkezeti mozgalom az ellenforradalmi válság idején. Párttörténeti Közlemények*, 1971. 2. 81–107.

korábbi megkötöttséget a tsz-ek értékesítési és feldolgozási tevékenységénél, és jelentős hiteleket folyósítottak készpénz előlegezés biztosítására.

A munkaegység-előleg meghitelezésével a kormány elő akarta segíteni, hogy az aratási, cséplési és egyéb betakarítási munkák előtt a tsz-ek előleget tudjanak fizetni, s ilyen módon biztosítsák a tagság részvételét az említett munkákban.”¹⁸ A meghozott intézkedések nem hoztak nagy eredményeket, a tagság nagyarányú kilépési folyamata nem állt meg. A problémák orvoslását abban látták, hogy gyökeres változást kell hozni, ám ennek a lépésnek a megtétele nem volt egyszerű.

A December 21. név kompromittálódott, ezért új nevet választottak, mely igen találóan az „Új Élet” név lett. Választottak új elnököt is, Menyhárt Imre személyében. Igyekezett korszerűsíteni, a különböző ágazatoknak külön hozzáértő vezetőket választani. A szövetkezet területileg megnövekedett, illetve gazdaságilag is jelentősen megerősödött. Az 1958-ban indított új szövetkezetszervezés is éreztette hatását. „Az 1959-es és 1960-as zárszámadásokból egyértelműen erre lehet következtetni.”¹⁹ A megnövekedett területtel és épületállománnyal együtt járt az irányítás nehézkessé válása, a lopások megszorodtak. Az ennél is nagyobb gond az új, illetve a régi tagok közötti nézeteltérések kiéleződése. A régi tagok státuszuknál fogva úgy gondolták, hogy őket kiváltságok illetik meg. Az újak pedig azt, hogy ez nem így van. A megnövekedett szövetkezet az 1960-as évek első néhány évében nem tudott gazdaságilag is növekedni. A munkaegységek értéke csökkent.

A rossz gazdálkodás létszámcsökkenésben is jelentkezett. Ezért új elnököt választottak Fazekas József személyében, aki egyetemet végzett, agrárszakember volt. Átszervezte a teljes szövetkezetet, szakembereket alkalmazott a megfelelő helyekre. A szövetkezet folyamatos fejlődést produkált, a város második legnagyobb szövetkezete lett.

A város másik, 1949-ben alapított szövetkezete a Dózsa Tsz. „A szövetkezetet 61 család alapította, közel ezer hold nagyságú területen.”²⁰ Az év januárjában alapított szövetkezet vezetését soha nem töltötte be magasan kvalifikált szakember, ennek ellenére a városi szinten közepes méretű szövetkezet 1960-ra megduplázta a területét. A szövetkezet vizsgált időszakáról fennmaradt dokumentumokból kiegyensúlyozott gazdálkodására lehet következtetni. Ezt támasztják alá az interjúkban elhangzottak is.

A szövetkezet fő profilja a szántóföldi termelés mellett a nagyszámú baromfi tartása, és egy jelentősebb juhászat működtetése volt.

18 Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Politikatörténeti Füzetek, Napvilág Kiadó. Bp. 2001. 19.

19 Új Élet Tsz. Zárszámadási jegyzőkönyv 1959, 1960 HBmL. HbFL. XXX. 359.5.d.

20 Dózsa Tsz. Zárszámadási jegyzőkönyv 1949. HBmL. HbFL. XXX. 357/c. 1.d.

Igen jelentős melléküzemággal is rendelkezett a szövetkezet, melyből mindenképpen ki kell emelni az építőipari melléküzemágot, mely a saját szükségleteken túl nagy, városi beruházások kivitelezésében is részt vállalt.

A következőkben két rövid éltű szövetkezetről teszünk említést. A Táncsics Tsz 1950. február 25-én alakult, a város határának déli, Ugarnak nevezett területén. Az 1951-es zárszámadás adataiból lehet következtetni az alapítás körülményeire, miszerint. „A gazdálkodásban 44 fő vett részt, több mint félezer hold nagyságú összterületen az említett évben.”²¹

Ennek a területnek a szomszédságában alakították meg a Kossuth Tsz-t 1951 decemberében hasonló taglétszámmal, illetve területen. „A legelső fennmaradt 1953-as zárszámadás alapján 47 tagja van a szövetkezetnek, és közel ötszáz hold összterületen gazdálkodott”²²

A két szövetkezet ugyan jelentős méretű területen gazdálkodott, de a termelés eredményei nagyon rosszak, folyamatos személyi problémák is nehezítették a munkát. Súlyos gondot jelentettek a nyomott mezőgazdasági árak. Ezzel is az egyénileg gazdálkodó parasztokat sújtották a legjobban. De fontos megjegyezni, hogy a szövetkezeteknek sem kedvezett ez az árpolitika. Itt is látszik, hogy ipari beruházások voltak az első rangúak, és a szövetkezetek is csak ezután következtek, nem beszélve a magángazdaságokról.

A Hajdúnánás város mezőgazdasági osztályának 1955-ös jelentéséből következő derül ki. „a családok száma a város szövetkezeteiben 488, ami rosszul viszonylik az 578-as taglétszámhoz, ami azt jelenti, hogy tsz-einknél a családtagok nem a tsz-ben, hanem egyéb kívül álló munkahelyeken dolgoznak, ami évről évre tsz-eink eredményes és tervszerű munkáját döntően befolyásolja, és állandó munkaerőhiányt mutat.”²³

A Kossuth Tsz életképtelensége hamarosan kiderült, a megoldást a két szövetkezet egyesülésében keresték, melyre 1959. december 30-án került sor. A Kossuth gyakorlatilag beleolvadt a Táncsicsba, az utóbbi szövetkezet vezetése alatt. A házasság első eredménye az új névben mutatkozott meg, melyre mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy valamiféle folytonosságot jelentene a jogelődök nevével, mivel a Lenin nevet vette föl. Ha a névválasztás nem is volt következetes, a gazdálkodás annál inkább. A Lenin működését súlyos nehézségek jellemzik. Nem volt olyan év, hogy azt ne jelentős mérlegghiánnyal zárják. A szövetkezet pedig jó pártkapcsolatokkal rendelkezett. „A tagságból sok volt párttag, a többi szövetkezettel összehasonlítva.”²⁴ Ám a gazdasági eredmények arról tanúskodnak, hogy a szövetkezet gazdálkodása nem volt sikeres. Bármilyen is kezdtek, hiába próbálkoztak új növényekkel, folyamatosan kudarcba fulladt – emlékeznek

21 Táncsics Tsz. Zárszámadási jegyzőkönyv 1951. HBmL. HbFL. XXX. 360/c 1.d.

22 Kossuth Tsz. Zárszámadási jegyzőkönyv 1953. HBmL. HbFL. XXX. 360/d. 2.d.

23 Hajdúnánás város mezőgazdasági osztálya jelentés 1955. HBmL. XXIII. 532/a.2

24 Varga Sándor (Hajdúnánási Rákóczi Tsz alapító tag: 1960; elnök: 1963–1984) interjú. Készítette: Csíszár Imre, Hajdúnánás, 2006.

vissza rá az interjúalanyok. „A tagok száma 1960-ban több mint félezer és városi szinten is az egyik legnagyobb területen gazdálkodtak.”²⁵

A Lenin Tsz történetének talán egyetlen olyan ágazata volt, amely sikeres és maradandó lett. Ez nem más, mint a nyomda. A városban régre visszanyúló hagyományai vannak a nyomdának. „A két világháború között Katona Ferenc nyomdászmaster működtette nagy sikerrel, ám a második világháború után erre is lakat került. A nyomda beindításával ezt próbálta a Lenin Tsz pótolni, mely gyorsan sikereket ért el, egyre bővült a megrendelők köre.”²⁶

A nyomda tevékenységi köre kiterjedt mindenféle formanyomtatvány készítésére, kis példányszámú kiadványok, könyvek nyomtatására. Szerves része lett a térség kiadványainak elkészítésében.

Hajdúnánás város történetének legnagyobb szövetkezetét 1950. február 25-én alapította a Földbérlek Szövetkezetéből kivált kisközösség. Nevét Micsurinról, a szovjet növénynevelőről kapta. Az elnök egy helybeli parasztember lett, Halmi Gábor. Alapításkor 285 tagja volt. A kezdeti időszak sok nehézséggel járt, a szakértelem hiánya mellett fontos megemlíteni a szükséges gépek hiányát, melyet a gépállomással kötött szerződésben próbálták megoldani, változó sikerrel.

A szövetkezet „1958-ban vásárolta meg első erőgépét, egy Zetor 25-ös traktor formájában.”²⁷

„Ma már világos, hogy nem volt helyes a termelőszövetkezeti gazdálkodás közvetlen irányítást a gépállomásokra bízni. Ez indokolatlan beavatkozást jelentett a termelőszövetkezetek belső ügyeibe, egyben korlátozta a termelőszövetkezetek önállóságát és a szövetkezeti demokráciát.”²⁸ „Már tavaly ősszel több termelőszövetkezet vásárolt traktort... Amint nőtt a gépek iránti érdeklődés, ugyanígy vita keletkezett a szakemberek körében, vajon helyes-e, ha a tsz-ek gépeket vásárolnak... mindenekelőtt a merev egyoldalúságok ellen, amelyek a formák és a sablonok kedvéért hajlamosak figyelmen kívül hagyni a terméshozamok növekedését, a szövetkezet fejlődését...”²⁹

A szövetkezet sokat küzdött az aszály mellett a területi adottságból adódó belvizes területekkel. Központi utasításra próbálkozott számtalan új ipari növényvel (ricinus, gyapot, rizs). Ezen növények termesztése sok nehézséggel járt, és igen sok veszteséget okozott a szövetkezeteknek. A városban működő szövetkezetek közül elsőnek itt telepítettek nagyobb területen gyümölcsöst. A gyümölcsös nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, veszteséges lett ez az ágazat, mely a gyümölcsös kivágását eredményezte.

25 Lenin Tsz. Zárszámadási jegyzőkönyv 1960. HBmL. HbFL. XXX 360/d 1.d.

26 Draviczky i. m. 151.

27 Draviczky i. m.

28 Dimény Imre: *Mezőgazdaságunk traktorszükségletét meghatározó tényezők*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 14.

29 Népszabadság, 1957. április 9.

A Micsurin termelőszövetkezet legfőbb ágazatává a baromfitenyésztés vált. A legnagyobb mennyiségben libát kezdtek tenyészteni. Az éves darabszám több tízezerre tehető, ez mindig meghatározó fontosságú maradt a szövetkezet életében.

„A szövetkezet kezelésébe került a város mezőgazdaságilag hasznosítható területének közel húsz százaléka.”³⁰ A vezetőség időközben teljesen kicserélődött. Új elnök és szakembergárda vette át a vezetést.

A Micsurin Tsz többféle szociális juttatást biztosított a tagok számára, pl. szülési-, lakásépítési-, öregségi segélyt. „Több tsz-ünknel előregedett tagok vannak, akik évről évre a munkából hiányoznak és szociális juttatások alapján van biztosítva létfenntartásuk.”³¹ 1958 nyarára elkészítette a Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztálya a mezőgazdaság átszervezéséről szóló terv vázlatát. Felújították az agitációt, teherautókkal járták a vidéket, ha nem volt, vagy nem akart valaki otthon lenni, azt addig keresték, míg meg nem találták, és igyekeztek szóval, példákkal meggyőzni a gazdákat a belépésről. Mezőgazdasági szakemberek tartottak előadásokat a szövetkezetek előnyeiről. A meglévő tsz-eket igyekeztek kiemelten támogatni. Természetesen a városi tanácsok is részt vettek ebben a munkában, igyekeztek felkeresni ill. megkönyékezni azokat a gazdákat, akiknek szavuk volt a gazdátarsaik között. A gazdáknak igyekeztek ajánlatokat adni, hogy a megalakuló szövetkezetekben valamilyen posztot kapnak. Ilyen körülmények között került sorra a város eddig még a szövetkezeti mozgalomba be nem vont területe.

Nánás határának egy nagy határozott területe fehér folt volt a szövetkezeti mozgalom térképén. Ezt a területet Vidi földnek nevezik, a város déli bősörményi határán helyezkedik el. Ezen a vidéken is próbálkoztak tsz-ek létrehozásával, jobban mondva az ezzel a területtel szomszédos részen (Táncsics 1950., Kossuth 1951.), mely tsz-ek gazdálkodása nem nevezhető mintaszerűnek. Folyamatos belső problémák, elnökválasztások, gazdasági nehézségek miatt egyesültek, de a problémák nem oldódtak meg, sőt. Ebben szomszédságban elterülő Vidi föld területén is próbálták az itt gazdálkodókat agitálni. Az itt élő gazdák a legkevésbé lelkesedtek a tsz-mozgalomért. 49-től folyamatos inzultusok érték az itt élőembereket, fontos megjegyezni, hogy itt többségében saját földdel és saját eszközökkel rendelkező gazdálkodókról van szó, akik a háború borzalmait után a visszavonuló német csapatok átvonulását, sőt a vöröshadsereg katonáinak átvonulását is megélték. Ezek nagy pusztítást végeztek az állatállományban, természetben, de még a gazdasági eszközökben és épületekben is. A „szükségleteiken” túl, mely jelentette a teljes igavonó állatállomány elvételét, a vágóállatok számolás nélküli felesleges leölését. Gazdasági épületek feltüzelését, szekerek, lószerszámok elvételét, és leírhatatlan durva bánásmódot a vidék lakosaival szemben.

30 Micsurin Tsz. Zár számadási jegyzőkönyv 1960. HBmL. HbFL. XXX. 358/c.

31 Hajdúnánás város mezőgazdasági osztálya jelentés 1955. HBmL. XXIII. 532/a.2

Ezen túlhaladva, a Vidi föld parasztsága rövid idő alatt pótolta a kieséseket, és készült a jobb időkre, mely csak rövid időre köszöntött be. A politikai élet változásai gyorsan éreztették hatásukat. A teljesíthetetlen beszolgáltatási kényszer kötelező teljesítése, kezdetben a meglévő tartalékok felélését jelentették. Megtakarítás készpénzben amúgy sem volt sok a háború, az infláció miatt. A meglévő ingóságok hamar értékesítésre kerültek. Kifogytak az utolsó tartalékokból, melynek az lett az eredménye, hogy a közellátás veszélyeztetése miatt megismerkedhettek a diktatúra gumibotjaival, táboraival.

E rövid kitekintőt csak azért tettem, hogy átérezzük, milyen lelkiállapotban voltak az ötvenes évek végén az emberek. Tíz éve már, hogy bizonytalanságban éltek, 56 vérbefojtása még jobban elkésérti őket és jelzi azt, hogy nincs visszaút az egyéni gazdálkodáshoz. A fiatalok lehetőség híján próbálnak máshol szerencsét, az idős családfők pedig már nem győzik egyedül. Ebben a helyzetben nem nehéz belátni, hogy miért megy ilyen, mondhatnánk gyorsan az 1958-ban megindított szövetkezeti szervezés. Emellett új módszereket is bevet az állampárt az erre a célra alakított bizottság tanácsára. Célzottan megkeresik azokat a személyeket, akiknek van megfelelő befolyásuk a többi gazdatársra.. *„Egy példát hadd mondjak el. A járási pártbizottságnak a járási tanács zokon vette, hogy én nem járok agitálni, mint téesz elnök. És volt Újvároson egy ember, nagyon jó képességű gazdaember, Lúpos Jani bácsi, ahhoz jártak egy éven keresztül, hogy lépjen be a szövetkezetbe, de nem tudta meggyőzni senki, nem lépett be. Na, én elhatároztam, hogy elmegyek hozzá. Elmentem hozzá, leültünk beszélgetni, két óra hossza múlva, meggyőztem arról, hogy azon a részen, ahol neki földbirtoka van, most ki tud alakítani egy 600 hektáros területet és ő lesz az elnök. Mondom neki, Jani bátyám ne hülyéskedj már, hogy kiadod a kezedből ezt az elnöki funkciót. Belépett. Meg is választották elnöknek. Ő lett akkor a Haladásnak az elnöke. Na én ennyit voltam kint téeszt szervezni. '60-tól kezdve lehet mondani, hogy a szövetkezeti mozgalmat három szakaszra lehetne bontani. Az egyik az embereknek a beletörődése a szövetkezeti életbe. A beletörődés alatt azt értsük, hogy az emberek úgy se tudtak volna hova menni dolgozni, abszolút nem volt semmije. Külön gazdálkodni se tudtak volna, mert nem volt eszközük hozzá.”*³²

Hajdúnánáson Szilágyi Gyula tanácselnök nevéhez kötődik a már említett Vidi föld kollektivizálásának erőltetése. Megtalálták azt a személyt, akit megfelelőnek tartottak arra, hogy befolyását latba vetve győzze meg a Vidi föld gazdáit. Törő-Varga Sándor volt ez a személy, neve ezzel a jelzővel vonult be a város történelmébe, ami jól illusztrálja természetét: ha valamihez már egyszer a nevét adja, azt igyekszik mindenben keresztül képviselni. Ám a tsz alapítását ő sem akarta erőltetni, folyamatosan keresték, győzködték, ő viszont nem akart meghajolni. Már-már úgy látszott, hogy nem ő az az ember, akire szükség van, illetve aki meggyőzhető.

32 Németh István (Balmazújvárosi Lenin Tsz elnöke 1956–1986) interjú. Készítette: Csíszár Imre, Debrecen 2005.

A látogatók, agitálók között megjelent a város átszervezésével megbízott Fazekas Károly. Hosszú beszélgetésbe kezdett Varga Sándorral. *„A hajnalig tartó eszmecsere eredménye az volt, hogy megállapodott a két fél abban, hogy ahogy eddig történt a tsz szervezése és működtetése, az nem jó, mi több hiba.”*³³ Abban is megállapodtak, hogy valami mást kellene csinálni, legalábbis az eddigi gyakorlattól eltérő módon kellene megvalósítani. Fazekas Károly nagy taktikus is volt, így aztán a beszélgetést úgy értelmezte, hogy Varga Sándor gyakorlatilag rábólintott a tsz tervére, habár Varga Sándor egy szóval sem említette ezt, mégis meg sem állt a tanácselnök irodájáig. Itt a tanácselnök felismerve a vissza nem térő lehetőséget, a nyilvánosságához fordult a város főbb csomópontjain elhelyezett hangszórók segítségével *„Szilágyi kikiabálta, hogy megalakult az új tsz”*. Ezzel Varga Sándort kész helyzet elé állította, nem volt visszaút. A város érintett lakossága felbolydult, hogy most akkor mit tegyenek, Varga Sándort sokan megkeresték, érdeklődtek. Néhány nap alatt sokak nyilatkoztak, hogy belépnének, ha alakításra kerül a sor. Azok, akik eddig nem léptek be egyik tsz-be se, most úgy érezték, hogy ez valami más, nem volt körülötte legalábbis látványosan az a maszlag, mely azt ígérte volna, hogy most már minden jól fog menni, dolgozni sem kell, csak részesedni a közösből. Mivel ezt a többi tsz példája remekül megmutatta, hogy nem így van. *„Itten ugye jöttek az agitálók, hogy lépjünk be a tsz-be. Akik, '60-ban lettünk téesztagok, azok egytől-egyig maszekgazdálkodók voltunk.”*³⁴

A tsz még meg sem alakult, már támadások érték, különböző megnevezésekkel illették a leendő tagságát. A következő, de jellemző megnevezések forogtak közszájon, mint Kulák tsz, vagy a tsz vezetőit jellemző ruhadarab után bőrkabátos tsz, mely elnevezés a későbbi időkben is a tsz-en maradt. Jelezve ezzel a tagság gazdasági és társadalmi státuszát.

A megyei pártbizottság azt akarta, hogy Varga Sándor legyen az alapító elnök. *„A szövetkezet leendő vezetése pedig úgy gondolta, hogy szerencsésebb lenne egy nánási kötődésű agrár szakembert felkérni elnöknek, így esett a választás Pálfi Sándorra, aki a Debreceni Agrártudományi Egyetemen volt oktató. Emberileg elfogadhatónak tartotta az egész tagság. Szelíd, kompromisszumkész ember hírében állott, az agrárszakmában pedig elismert oktató. A városi és a megyei pártvezetés is erősen tiltakozott Pálfi személye ellen.”*³⁵ A tagok, Varga Sándor kérésére Pálfi Sándort támogatták.

A város vezetése attól tartott, hogy itt valami fondorlat van a dolgok mögött, és hogy az új tsz meg akarja vezetni a pártot és különösen Szilágyit, a tanácselnököt. A párt látva az alakuló vezetőség elszántságát, meggondolta magát, és elfogadta Pálfi Sándor személyét. A tsz-nek nevet is kellett adni, melyre egy vélet-

33 Varga Sándor interjú.

34 Olajos Antal (Hajdúnánási Rákóczi Tsz alapító tag 1960–1985) interjú. Készítette Csíszár Imre, Hajdúnánás, 2005.

35 Varga Sándor interjú.

len folytán került sor. A tanácselnök valamilyen mozgalmi jellegűre gondolt, mint pl. csillag. A tagságnak ez nem tetszett, itt jegyzem meg, hogy az alapítás pillanatában a Rákóczi Tsz-ben csak egy párttag volt, mégpedig maga az elnök, Pálfı Sándor.

*„A névadás úgy történt, hogy az egyik megbeszélésen egy idős tagnak feltek a kérdést, Hogy kellene nevezni a megalakuló tsz-t? A terem falán, ahol a megbeszélés zajlott, három festmény lógott a falon. Rákóczi, Bocskai és Kossuth. A megkérdezett idős gazda Rákóczi képére mutatott, és azt mondta, hogy annak van a legbecsületesebb arca. Ez a többieknek is megtetszett, így elnevezték a megalakuló tsz-t Rákóczinak.”*³⁶

Az alakuló gyűlésre 1960 utolsó napján, december 31-én került sor. „Az alakuló gyűlésen képviselteti magát a megyei, a városi pártszervezet, Fazekas Károly, a város átszervezésével megbízott tisztviselő.”³⁷ Decemberben 7220 család választotta a szövetkezeti utat megyénkben”³⁸ című írás a Néplapban is beszámolt az 1960-as év eseményeiről.

„Az alakulást a jelenlévő tagok egybehangzóan megszavazták, az alakulási jegyzőkönyv tanúsága alapján. Megválasztották a jelölőbizottság tagjait, Nagy Antalt, Nagy Lajost, Nyakó Mihályt, valamennyien ezen a területen voltak tulajdonosok.

A jelölőbizottság a gazdák által elfogadott személyekből állt, így azok a már előre eltervezett forgatókönyv alapján megtették a jelöléseiket, a különböző posztokra, ami a következő módon alakult: elnök: Pálfı Sándor, elnökhelyettes: Varga Sándor, ellenőrző bizottsági tagok: Endrei László, Kiss Ferenc, Sebestyén Gábor.

A vezetőségi tagok személyére is javaslatot tettek. A közgyűlés két személyt leszámítva, megválasztotta a tsz vezérkarát.”³⁹ Ezzel lezárult a város utolsó szövetkezete megalakulásának a folyamata.

Hajdúnánáson az elözökben ismertetetteken kívül még öt szövetkezet működött rövidebb ideig (Bocskai Tsz. 1957–1962 beolvadt a Micsurin Tsz-be, Haladás Tsz. 1949. aug. 16., Jókai Tsz. 1957. márc. 21., Petőfi Tsz. 1949. szept. 16–1960, Szikra Tsz. 1955. jún. 22.) Levéltári anyaguk nagyon hiányos, kutatásuk a közeljövőben várható.

36 Varga Sándor interjú.

37 Alakulási jegyzőkönyv, HBmL. HbFL. XXX: 360. 1–2. d.

38 Néplap (Hajdú Bihari Napló, 1961. január 1. 1.)

39 Alakulási jegyzőkönyv, HBmL. HbFL. XXX: 360. 1–2. d.

Felhasznált irodalom

- BEREND T. IVÁN: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1972.
- BEREND T. IVÁN: A magyar gazdasági reform útja. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp.
- CSIZMADIA ERNŐ: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972.
- DIMÉNY IMRE: Mezőgazdaságunk traktorszükségletét meghatározó tényezők. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
- Dokumentumok a termelőszövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. Debrecen, 1977.
- DONÁTH FERENC: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1947–1975 Akadémia Kiadó, Bp. 1977.
- DRAVICKY IMRE: Hajdúnánás földrajzi nevei. Hajdúnánási Béke MGTSZ Nyomda, 1990.
- DRAVICZKY IMRE: Élet a hajdúnánási tanyákon helytörténeti tanulmány. Hajdúnánás, Móricz Pál Városi Könyvtár Helytörténeti gyűjtemény 2002.
- DRAVICZKY IMRE: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946–1956. Hajdúnánás, 2006.
- GUNST PÉTER (szerk.) A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Napvilág Kiadó, Bp. 1998.
- GUNST PÉTER: Magyarország gazdaságtörténete. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1946.
- Hajdúnánás története. Rácz István (szerk.) Alföldi Nyomda, Debrecen, 1973.
- HUSZÁR TIBOR: Beszélgetések Nyers Rezsővel. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 2004.
- KAPOSI ZOLTÁN: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs 2002.
- ORBÁN SÁNDOR: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó Bp. 1972.
- ORBÁN SÁNDOR–PÖLÖSKEI FERENC (szerk.): Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. ELTE Bölcsészettudományi Kara. Bp. 1988.
- OROSZ ISTVÁN, FÜRJ LAJOS, ROMÁNY PÁL: Magyarország agrártörténete. Mezőgazda Kiadó. Bp. 1996
- VARGA ZSUZSANNA: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Politikátörténeti Füzetek, Napvilág Kiadó. Bp. 2001.

Újságok, folyóiratok

- Társadalmi Szemle, 1959.
- Társadalmi Szemle, 1960.
- Közgazdasági Szemle, 1957.
- 1959 Párttörténeti Közlemények, 1971.
- Néplap (Hajdú Bihari Napló, 1961. január 1.
- Népszabadság, 1957. április 9.
- Pető Iván: Egy rendszer átalakulásai. Változások a Kádár-korszak gazdaságában. Rubicon, 1998/1.
- Schindele Miklós: A háztáji gazdaságok. História, 1986/5–6.